

Література українська,
проскрибована рядом российським

Михайло Драгоманов

Вступна стаття Романа Сольчаника

МЮНХЕН 1976

Література українська,
проскрибована рядом российським

Михайло Драгоманов

Вступна стаття Романа Сольчаника

Відбитка з журналу *Сучасність* ч. 5(185) і ч. 7-8(187-188)

МЮНХЕН 1976

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТИ

ч. 113

ДРАГОМАНОВ НА ПАРИЗЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ КОНГРЕСІ 1878

Роман Сольчаник

Емським указом 18(30) травня 1876 року царське самодержавство заборонило впроваджування в межі імперії книжок і брошур українською мовою, заборонило теж — за винятком історичних документів та художніх творів — друк і видання українських оригінальних праць, перекладів, сценічних вистав, текстів до музичних нот; припинило видавання газети *Киевский телеграф*. Рівночасно розв'язано київський відділ Російського Географічного Товариства.

Поза колами української інтелігенції, в Росії, а тим більше в Західній Європі цей смертельний вирок українству був мало кому відомий, бо указ видано таємним бюрократичним порядком. Правда, незабаром після виїзду за кордон Драгоманов помістив статтю-протест з приводу указу, включаючи його текст, у віденському щоденнику *Neue freie Presse*:¹ Рівночасно появилася його праця *По вопросу о малорусской литературе* (Відень, 1876), де докладно обговорено політику царизму супроти української літератури.

Але головною спробою Драгоманова винести українську справу на форум Європи була відома його брошура-доповідь, приготовлена для міжнародного літературного конгресу в Парижі 11-29 червня 1878 року п. н. *La Littérature oukrainienne proscriète par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès Littéraire de Paris en 1878 par Michel Dragomanov* (Генève, 1878).

У численних публікаціях знаходимо твердження про те, що Драгоманов особисто виступив з цією доповіддю на згаданому

1. "Russische Nivellirungs-Politik", *Neue freie Presse*. 19 липня 1876, стор. 2-3. Приблизно в тому самому часі в щоденнику *Gazeta Narodowa* і *Правді* з'явилися матеріали про Емський указ [див. Роман Сольчаник, "Lex Jusephovicia 1876". *Сучасність*, 1976, ч. 5, стор. 46-53]. Мабуть, першу довідку в цій справі в російській еміграційній пресі опублікував Лавров п. н. "Новый документ о безобразиях русского правительства", *Вперед*, II, ч. 37 (15/3 липня, 1876), стор. 442

конгресі.² Інші наполягають на тому, що хоч з різних причин він не встиг виголосити свою доповідь делегатам конгресу, то на одному з засідань віцепрезидент конгресу Тургенєв коротко виклав основні думки Драгоманова про переслідування української культури й мови в Росії.³ Цього погляду дотримувався також проф. Ілько Борщак, автор цікавої розвідки *Драгоманов у Франції* (Мюнхен, 1957).⁴ Користуючися споминами Драгоманова про Тургенєва, проф. Борщак стверджив, що "Тургеневу дійсно вдалося, хоч і коротко, оповісти конгресові про зміст драгоманівського протесту й додати від себе вислови жалю з приводу такої діяльності російського уряду" (ст. 30). В іншому місці — і за іншими даними — Борщак відзначає виступ Драгоманова "перед французькими масонами в справі Емського указу та українства взагалі. Цей виступ, як судити з архівів Grand Orient, мав місце в суботу 22 червня 1878 року ввечері, в залі Grand Orient de France на т. зв. "tenne blanche", тобто на зборах, на яких бувають присутні не тільки масони, а й люди, що до масонства не належать. Зали була виповнена вщерть. Драгоманов мав великий успіх перед добірною публікою. Це був перший в історії виступ українського вченого про українське питання перед масонським світом, що почав приходити до влади в Третій Республіці" (ст. 30).

Без відповідних джерел, у даному випадку архівів Grand Orient, не можливо тепер підтвердити діяльність Драгоманова серед французьких масонів. Однак на підставі протоколів літературного конгресу українська справа в Парижі 1878 року виявляється в трохи іншому світлі, ніж її представлено в усіх вищезгаданих публікаціях.

Поки перейдемо до цієї проблеми, варто зупинитися на спогадах Драгоманова про обставини своєї участі в літературному конгресі:

"На літературний конгрес я сунувся, частково 'не спітивши

2. Див. напр., Світозар Драгоманов, "Указ 1876 року перед судом європейських літераторів у Парижі", *Сучасник*, I, ч. 1 (січень-березень, 1948), стор. 143; М. Д. Бернштейн, *Українська літературна критика 50-70-их років XIX ст.* (Київ, 1959), стор. 200; Антін Верба, "Виступ М. Драгоманова на Паризькому літературному конгресі", *Наша культура* (Варшава), 1968, ч. 9, стор. 3; Р. П. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України* (Київ, 1971), стор. 188.

3. Д. Заславський і І. Романченко *Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність* (Київ, 1964), стор. 98; Віталій Сарбей, "Криниця марксової думки", *Вітчизна*, 1969, ч. 9, стор. 178; І. І. Басс, "Поширення ідей марксизму-ленінізму на Україні в кінці XIX і початку ХХ ст." у зб. *Революційне оновлення літератури* (Київ, 1970), стор. 12.

4. Ця стаття вперше з'явилася в місячнику *Українська літературна газета* (Мюнхен), чч. 9-12 (вересень-грудень), 1957.

броду'. Прочитавши в газетах про те, що буде всесвітній літературний конгрес під патронатом таких осіб, як В. Гюго й І. С. Тургенев, я вирішивскористатися цим випадком для протесту проти обурливого факту майже цілковитої заборони в Росії української літератури, і не сумнівався у співчутті членів конгресу. За кілька днів була імпровізована й надрукована моя брошура *La Littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe*. Перші готові її примірники були надіслані в супроводі відповідних листів до бюро конгресу і спеціально В. Гюго і Тургеневу, — а потім я помчав до Парижу з скринькою, наповненою як примірниками цієї брошури моєї, так і російськими й українськими моїми виданнями".⁵

На швайцарсько-французькому кордоні Драгоманов попав у біду: скриньку з брошурами сконфіскували прикордонники для цензурного перегляду в міністерстві внутрішніх справ. Більше того — в Діжон, по дорозі до Парижу, він дізnavся з газет, що конгрес уже розпочав свою роботу й що головна його мета виробити проект міжнародного закону для охорони авторських прав, а не культурні чи політичні справи. "Я відчув, — пише Драгоманов, — що мій протест не на руку конгресові. Але повернутися вже було пізно, і тому я вирішив випити до dna чашу, яку доля мені пошле, не журячись, якщо в ній виявиться кислуватенька мікстурка".⁶

Приїхавши на конгрес, Драгоманов прийшов до наступної умови з Тургеневим: після повернення брошур з міністерства Тургенев роздасть їх членам конгресу, а згодом обидва виберуть день, коли російський письменник виголосить доповідь про брошуру; Драгоманов скаже кілька слів і, зважаючи на обставини, буде запропонована резолюція. Проте виявилося, що повернення брошур з французького міністерства не така легка справа. Тому Драгоманов і Тургенев роздавали симпатичнішим членам конгресу ту невелику кількість примірників, яку Драгоманову пощастило вивезти з Женеви "наchorно".

Один з найцікавіших моментів у спогадах Драгоманова — це його розмова з італійським делегатом Мавро-Макі (Mauro-Macchi). Для нас він важливий ще й тим, що звідси починається непорозуміння про вищезгаданий виступ Тургенєва. Драгоманов згадує:

"Цей італієць, колишній гарібальдієць, один із віцепрезидентів конгресу, прочитав мою брошуру, перейнявся співчуттям

5. М. Драгоманов, "Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым", у зб. *Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева к Ал. Ив. Герцену. С объяснительными примечаниями М. Драгоманова* (Женева: Украинская типография, 1892), стор. 215.

6. Там же стор. 216.

до нашої української справи й усіма способами виявляв мені увагу та протегував мене, брав мене під час конгресових антрактів під руку й знайомив з видатними членами конгресу та оповідав їм по змозі зміст моого протесту. — "Тургенев говорив про вашу брошурну", — сказав мені Мавро-Макі. — "Як говорив? Адже ж ми умовилися, що доповідь буде, коли я зможу роздати брошуру членам конгресу!" — кажу я Мавро-Макі, якому історія моєї скриньки була відома. — "Так, говорив. Розповів її зміст та додав від себе жаль з приводу заходів російського уряду, але жадної резолюції не запропонував. Тоді я запропонував навести вашу брошуру в повних протоколах конгресу".⁷

Отже на сесії, де — згідно з інформацією Мавро-Макі — Тургенев передав зміст брошури й заявив своє становище щодо Емського указу, Драгоманова не було. Довідуємося точніше про цей епізод з протоколів конгресу. А він виглядає так:

"П. Голова [голова сесії, себто Тургенев — Р. С.]: Мушу сказати кілька слів про три брошури, які мені було врученено. Заголовок першої: *La Littérature oukrainielle*. Це дивна назва; автор, видатна особа, віддає перевагу цій назві, замість назви малоросійська література, яка значно більше відома. Він критикує, не без підстав, засоби нашого уряду щодо української літератури, яку [уряд] уважає, — неправильно, на мою думку, — зараженою сепаратизмом. Автор, п. Драгоманов, не вимагає, щоб ми вжили заходів, які нам не під силу. Він лише бажає, щоб його брошуру депонувати в архівах конгресу для того, щоб вона стала корисною в майбутньому. Я вважаю, що слід виконати його просьбу, і маю честь внести пропозицію, щоб брошура була депонована в архівах нашого конгресу.

Асамблея рішає депонувати брошуру в архівах конгресу.

П. Мавро-Макі: — Ця справа буде занотована в звіті сесії, а я вважаю, що цю малу брошуру треба включити як додаток до протоколів. (Одноголосні ознаки згоди)".⁸

Однак у протоколах конгресу брошури-доповіді Драгоманова чомусь немає. Отже повного успіху не було. Все ж таки Драгоманову вдалося вирвати свою брошурну з міністерства й роздати її членам конгресу. Вкінці він згадує, що "я ще порівняно добре вийшов з не зовсім зручного становища".⁹

7. Там же, стор. 219.

8. *Congrès Littéraire International de Paris 1878. Présidence de Victor Hugo. Comptes rendus in extenso et documents* (Paris, 1879), стор. 161.

9. М. Драгоманов, цит. праця.

Брошура-доповідь Драгоманова не ввійшла до жадного видання вибраних творів автора. Вперше з'явилася вона в перекладі на українську мову — здійсненому, мабуть, Михайлом Павликом — у львівській *Правді*, 1878, чч. 18-23, п. н. "Література українська проскрибована рядом российським" Цього ж року Іван Франко видав її у Львові окремою брошурою в серії "Дрібна бібліотека", звідки після майже ста років передруковуємо її в цілості без жадних змін.

Для доповнення праці Драгоманова про Емський указ передруковуємо також відкритий лист Михайла Драгоманова й Михайла Павлика до учасників міжнародного літературного конгресу у Відні (20-24 вересня 1881 року). Уперше надрукований російською мовою в женевському журналі *Вольноє слово* (I, ч. 9, 22 вересня — 4 жовтня 1881, стор. 9), а згодом включений Павликом у мові оригіналу п. з. "Communication présentée au Congrès Littéraire International de Vienne 1881" до третього тому *Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, 1876-1895* (Чернівці, 1910, стор. 517-519). Цей лист так само, як виступ Драгоманова в Парижі 1878 року, із зрозумілих причин не ввійшов до двотомника літературно-публіцистичних праць Драгоманова, виданого в Києві 1970 року.

Література українська, проскрибована рядом российським

*Справозданє, представлене конгресови літературному
в Парижі 1878 р. М. Драгомановим**

(Переклад з французького)

Панове!

Межи питаннями, призначеними для оговорів конгресу, питанє, що дотикає стану, в якім находитъ ся тепер літерати всяких земель и оговори способів, яких би потрібно ужити до попішненя того стану, справедливо обняті програмою, предложеною для ваших обрад. Тому-то я позволю собі звернути вашу увагу на виїмковий стан, в який поставлено писателів одного цілого народу, представників одної літератури, котра має сповнити своє післанництво в розвитку європейської цивілізації.

Я хочу говорити в одній важній галузі літератури славянської, хочу познакомити конгрес в Парижі з станом, який в Росії має література українська, руська або малороссийська, проскрибована, переслідувана рядом держави, одної з найбільших в світі.

Члени конгресу ледви схотять віру дати тому, щоб ціла література була проскрибована в Європі та щоби той чин, нечуваний и неймовірний, счинився в половині XIX століття.

Так ось на доказ офіційний документ, циркуляр міністра справ внутрішніх царства российського, котрий в нікім не пишть ніяких сумнівів.

Государь Императоръ 18/30 минувшаго мая Высочайше повелѣть соизволилъ:

1) Не допускатъ ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управлѣнія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ заграницею на малороссийскомъ нарѣчіи.

2) Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности — не было допускаемо никакихъ отступленій отъ

*) La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris (1878) par Michel Dragomanow. Genève, 1878.

общепріятого русского правописанія*) и чтобы разрешеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописи въ Главномъ Управлениі по дѣламъ печати.

3) Воспретить также различная сценическая представлениа и чтенія на малорусскомъ нарѣчи а равно и печатаніе на таковомъ текста къ музыкальнымъ нотамъ.

Начальникъ главного управлѣнія
по дѣламъ печати:
Григорьевъ, профессоръ университета.

Теє розпоряджінє заразісько виконано: в року 1876 ряд християнських "святої" Россії верг заказ на переклади мовою проскрибованою євангелій Матея, Марка, Луки и Ивана, напечатані у Відни. Що до діл українських, котрі загадувано видавати в Россії, то ми могли би привести цілий список рукописей, котрих печатане зборонила цензура петербургська. Між інчими она заборонила видане Антольогії українських поезій, котрі давно вже перед сим указом з'явились, дальше перекладів з поетів великоруських, таких як Лермонтов, Некрасов та інчи.

Після "Кievлянина", дневника офіціяльнаго (1876 ч. 147), в Київі, серци України, з руху духового и літературного третім місті в державі, число книг, видаючих по малоруськи, піднеслось перед тим указом до 23% всіх видань в тім місті. По розпоряджінню-ж там з'явились всього в і малозначні брошюри. Тим ряд безперечно хотів без ніякої утрати для себе дати доказ ніби-терпимости; хотів отже одурити публіку, котра певне не могла приняти без нарікання заборони цілої літератури.

Заки йти дальше, гадаю, що конче треба мені вповісти кілька слів про народ український.

Именем Українці, Русини (Рутени) Малороссияне або Русси-полуденні зовуть народ славянський, замешкуючий край від горішної Тисси ид західним Карпатам в Угорщині, аж до жерел Дону в Россії; від Німана в Россії, аж до берегів Чорного Моря. Таа область, більша ніж Франція, забирає 13.500 миль географічних квадратових.

Після статистичних даних з жерел офіціяльних людність українська сягає в Россії до 14 и пів міліона, в Австро-Угорщині до 3 міліонів, з котрих в Галичині 2,312.000, в Буковині до 200.000, в Угорщині до 520.000 — що разом чинить 17,500.000 Українців.

Земля, замешкана тим народом, одна з найурожайнійших в цілій східній Европі. Нарід сам один з найліпше вивінованих межи народами славянськими. Всі дослідувачі згідно потверджують

*) То так, якби не допускав видавати твори, писані по провансальськи не інакшою, як тілько французькою правописею.

тєє, що ми виловідаємо, — всі они признають українському народови и его мові очевидну и виразну самостійність.

В протягу оговорів, котрі би повстали над сим предметом, запитувано би тілько, чи тая самостійність була би того рода, що ставить народ український до ряду народу окремого, в'язучого ся з родом славянським, як, приміром, народність скандинавська в'язеть ся з родом германським; чи знов она не творить радше галузі, в'язучи ся з Руссами-Москалями в такий спосіб, як Флямандці з Німцями.

Більшість поважних язикознавців з усіх країв славянських, не вимаючи й Руссів-Москалів, висказались за першою гадкою. Так гадають: М і к л о ш і ч, автор порівнюючої граматики язиків славянських, Москаль Л а в р о в с ь к и й и богато інчих. Да л ь уважав, що не потребує згадувати в своїм "Обяснюючім Словарі в е л и к о р у с с ь к о г о я з и к а" слів м а л о р у с ь к и х , а був би то без сумніву вчинив, якби уважав малоруську мову як просте людове нарічє (ratois) язика московського.

Московський язикознавець, д. Б у с л а є в , спостерігає, що "нарічє малоруське ріжнить ся від великоруського независимістю своїх форм етимологічних в деклінаціях та конjugacіях, форм давніших від форм в нарічю великоруськім". (*Ист. хрест. russk. языка.*)

Німецький поет Б од е н ш т е д т , глубокий знатник літератури руської, перекладчик Пушкіна, Лермонтова и народних пісень українських*), повідає, що "язик малоруський найгармонійший зі всіх язиків славянських и має велику гнучкість музикальну".

"Язык Украинцев, котрі мешкают в самій середині славянського міра, каже д. Лу к і ч **), зближується ся найбільше до великоруського, але він зрозумілій всім Славянам. То язык гармонійний, приемний и тим відличається в родині язиків славянських, що найлегше придасть ся під музику."

Самостійність язика, яким говорять на Україні, находит свій неперечний доказ в отсім. Щоби дати порозуміти твори українські Россиянам, треба іх перекладати на российське. Так и д. Г е р б е л ь , видавник Антольогії поезій российських и славянських, подає пісні українські в переводі московськім. Славний Т у р г е н є в дав пізнати народні оповідання М а р к а В о в ч к а , описуючого звичаї України, переклавши іх на великороссийське. Ба й не могло бути інакше, бо публика российська, котра знає тілько офіційний и літературний российський язик,

*) Die poetische Ukraine. 1845.

**) Slavische Blatter. I. 6. 294.

вийшовши головно з нарічя московського, не розуміє язика українського.

З другого знов боку Мало-россияне не розуміють язика офіційного державного, а звідси теє виходить, що іх наука и духовий розвиток тепер цілком спинені та пригнетьні забороненою іх язика и літератури. Указ, котрий ми висше подали, ударив смертельно цивілізацію цілого народу, 14,500.000 Українців.

Можна вповісти на перед, що народ, замешкуючий окремий край, котрий переховав в такім ступені самостійність свого язика и народності, мусів мати исторію рівно самостійну.

Від давна вже народ український не має своєї народної независимості, але єго довга історія не менче славна. В XIV. и XV. віках Українці були підвержені під панованє політичне Польщі. Від XVII. в. они під панованем Москви. Исторія України втоплена в історії тих двох запановуючих держав. Тому-то она и дуже мало знана широкому світові.

Період перед XIII. столітєм показує нам федерацію вільних міст руських, передовсім міст полуночної Руси, котрі угруппувались довкола Києва. Той період історії української звичайно конфискують історики для держави царів, коли тимчасом держава царська виходить простійше з князівства московського, богато новішого, бо оно зачинається доперва від 1328 р. Впрочім інституції московські, деспотичні и аристократичні, розвиті під впливом Татарів, не мають майже нічого спільногого з інституціями вільних князівств Руси як полуночної, так и північної від XI. до XIII. століття. Треба зазначити навіть, що історія Київщини, старої в'язить ся прямо з Україною козацькою, як місцем подій и родом діячів, так и своїми інституціями республиканськими.

В IX. и X. стол. ери христ. писателі Византійці и Араби находять в теперішній Україні на берегах Дніпра и Дністра, на берегах Чорного и Азовського Моря народ, котрий називається Р у с с а м и . Він посідав вже в тій добі богато міст з населенем хліборобним а тільки менчість творила верству на пів торгову на пів воєнну. Начальники вільних відрядів, д р у ж и н (приятелів, товаришів) військових, князі того народу, виходили одні більше, другі менче з вибору.

Від X. стол. династія князів Київщини, тої Руси par excellence, зачинає панувати над племенами на південне, ба й на північ и схід Києва. Християнство приняте Володиміром (988) скріпило династію и зміцнило вязи федеративні, що вязали в одно ріжні члени, розстрілені що раз більше в численні князівства руські.

Власть князя була ще обмежена в і ч е м *), народними сходинами, и присмирювана Радою д р у ж и н и .

*) Від слова вѣщати говорити.

Такий порядок зістававсь непорушний аж до находу Татарів. Князівства уклали ся поволи в групи, відповідаючі тром народностям руським: група К і ю - га л и ц ь к а обнимала область народу українського; група П о л о ц ь к а області Б і л о і Р у с и ; група Р я з а н я - В л а д и м і р а з Н о в г о р о д о м , котрого независимість виразніша аніж інших міст, увійшла в народ велико-русський або московський, змішавшись з ріжними фінськими племенами.

Находи Татарів случились в 1238 до 1240 р. Власть найвища над ордами грабіжними була в руках Ханів, котрі потребували посередників між собою а народами підбитими. Тому підтримували они всюда привилегії князів противу прав князівських і міст, котрі тяготіли, що так сказати, доокіл центрів.

І для того-то Татари піддержували князів В л а д и м і р а (над Клязмою). Пізніше князі М о с к в и особливо мали паску у Ханів. Князі з групи К і ю - га л и ц ь к о і , котрі не так легко хотіли підверечись волі страшного наїздника, часто падали під ударами його гніву.

Від того часу Русь північно-східна стала зватись Великою-Русею а землі полуденні названо Малою-Русею.

Князівств докола П о л о ц ь к а не засягнув грабіжник і, може бути, для того они дістали назву Б і л а - Р у с ь . То була одинока Русь вільна в тій добі. Помалу она получилась з Литвою і піддалась єї князям, від давна звязаним з князями П о л о ц ь к а.

Ослаблена війною з Татарами, Мала-Русь побачила, що єї область звужується що раз більше, а надто ще, як вигасла династія в Галичи. Десять в половині XIV. в. Польща запанувала над Галичиною. В тім самім часі Молдавія запанувала над Буковиною і частю Поділля. Прочі Українці підпали під владу князів литовсько-білоруських з династії Гедиміна. Тії князі заняли Й Київ і приняли титул Великих князів Литви и Руси.

Єдність народня України тоді майже знов привертається, та вже не в формі федеративній; она стала феодальною. Та край лишен тілько схіснував, що освободив ся від Татарів на цілу сотку літ перед Русею московською, та що розтягнув ся наново аж до берегів Чорного Моря, котрі утратив був вже в X. столітю через набіги варварів, предвістників татарських орд Батия-Хана.

При кінці XV. стол. знову варвари, теперки Турки, нападають край. Русь литовська виперта з побережей морських; всі міста і села полуденні зруйновані.

В тім то часі ціла полуденна часть Литви дісталася вже стало ім'я України (на границях). Найвоїнніші пани-феодали, найвідважніші риболови и пастухи, вільні козаки — тілько они можуть не побоятись жити в тім краю, не страхатись тільки

небезпеч, що стрічали при своїх виправах воєнних и торгових до побережей морських та нерічин богатих рибами, бобрами и лисами.

Конечність боротьби без віддику та милосердия против Турків підтримує організацію феодальну в kraю. Литва и Мала Русь приведені силоміцю до получения з Польщою. Аристократия тих трох земель утвердила туу унію в Любліні 1569 р. Коли династия Гедиміна вигасла, Польща бере перевагу в унії и центр житя політичного переносить ся у Варшаву. Україна стає що-раз більше землею пограничною, она перероблюється в гранici держави польської. Аристократия руська польщить ся аж так, що приймає католицтво. Навіть високе духовенство, получене з аристократиєю вязами родинними, піддає церкву київську під зверхність Папи (Унія в Берестю, 1595).

Суперництво між старою аристократиєю, признаваною державою, а елементом воєнно-демократичним козаків, добиваючих ся рівних прав зі шляхтою; суперництво між аристократиєю а массою хліборобів, котрих зводжувано що-раз більше до стану невольників; унія в Берестю — то причини того ряду бунтів, котрі заповнюють цілу історію України від кінця XVI. аж до половини XVII. стол.

Громада федеративна козаків на Дніпрі, Січа запорожська*), стала, розуміється, на переді цілої армії гнетених и збунтованих.

Які були наслідки тої боротьби? Козакам українським удалося визволити майже всю свою землю від елементу польського и католицького. Они увійшли свободно "в унію", поставились "під протекцію держави московської." Після угоди, заключеної з Москвою 1654 р., Богдан Хмельницький, той гетьман революційний "войска запорожського и цілої малороссийської України", думав на завсіді обезпечити цілість и самоуправу своїй землі, запевнити всі вольності, дорогі козакам.

Марні надії! Необавки, через угоду Андрусівську (1667), Україну поділено між Польщу и Москву. Головна жила області, сам Дніпро, мав від теперки бути границею між двома пайками України, так немилосердно розірваними. Часть полуденну віддано Турці и тая часть мала після окремої застороги в угоді, як "вічна пустиня", відділювати посідання трох держав. Земля, засуджена дипломатами на пустиню, була іменно Київщина, земля плодородна у всіх часах и нинька одна з найгустіше заселених в России. То був удар найпогубніший, як на цілину, так и на независимість України.

*) Твердиня палісадована за порогами (*cataractes*) Дніпра, — передна сторожа колонізації козацької, заснована в середині XVI. століття.

Через якийсь час автономія козацька держить ся в "Гетьманщині" (на лівім берегу Дніпра) и в "вольних землях злученого войска запорожського".

Від Петра Великого царям удавлось знести и ті поспідки вільностей козацьких. В 1765 р. земля Гетьманів взята під владу царську. В 1775 р. навіть Січа запорожська знищена на розказ цариці Катерини II.

В такій мірі, як самоуправа політична України никла перед централізацією царською, маси народні падали чим-раз більше під ярмо аристократів. Старшини, ті давні начальники, вибирали козаками, винесені на шляхтичів московських. Відтак Петербург посилає цілий легіон властителів (поміщиків), и віддає ім на вихіновуване з добре роздуманим вирахунком народ и родючі землі давнього козацького краю.

Січу запорожську стрітила така сама доля: она стала добицею двораків "великої Імператриці", она згинула цілком під офіційльним переименованем на Ново-Россію, як то сподобалось Потемкінам Січу запорожську перезвати.

Петро Великий, Катерина II. и єї син Павло I., завдали най-небезпечніші и найсмертельніші удари тому нещасливому краєви.

Україна східня, на лівім березі, паде ще раз під ярмо чужої аристократії; властителі родимі відлучують ся и відсувають ся що-раз більше від народу. Колись они робились Поляками а тепер перевертають ся в Москалів.

Маси сільські з правого берега Дніпра дальше були під панованем польських магнатів. Міста на ново заселені жидами пішли на дерунство лихварів жидівських.

При кінци XVII. и на початку XVIII. стол. всьо, що пишилось з козацтва, не покидає протестувати. Всьо ворохобить ся против тому поганому теперішному станови и стає під хоругву Палія, того величного ироя народних переказів.

Через ціле XVIII. стол. хлібороби, підпомагані відважними воїками-січовиками и "Гайдамаками" (розбишаками), не лишають ні одної нагоди до бунту и показують страшну месть на фанатиках конфедератах барських, на поляках дідичах та на лихварях-жидах, котрі мусили хоронитись до Уманя 1768 року.

Цариця Катерина II. подала протекційну руку аристократії польській, щоб ії спасти від "нового Хмельницького".

Збунтовані хлопи и гайдамаки, ошукані обітницями царського генерала, российського правовірного, були вислані на Сибір або віддані на муки и ласку панів католицьких польських, а ті іх катували та мордували.

Алеж и на Польщу аристократичну прийшла черга, и она впала

під ударом тої самої "протекційної руки". Незабавом Катерина II. бере участь в поділі королівства Понятовського. Майже цілу правобережну Україну взяла Россия, одна тілько Галичина впала під пануванє австрійське (1773).

Власть політична, яку Польща виконувала на Україні право-бережній, зістала зломана; та відносини соціальні, котрі она постановила, лишились такі самі, ба ще й до того часу існують.

В тій самій порі прилучена до ціарства австрійського Буковина, котрої північну частину замешкують самі Українці а котра, здобута в XIV. стол. Молдавією, підпала була разом з нею в XVI. стол. під ярмо турецьке. Ціарі завели в тій частині України свою німецьку адміністрацію. Треба ще згадати, що Україна, положена на сході Карпатів, вже в X. стол. була під Уграми, котрі тепер представляють краєву аристократію.

Збираючи в купу всі ті факти, видко, що історія України характеризується змаганнями народу до інституцій республіканських и демократичних. Але приймаючи удар за ударом, она все назад паде під пануванє монархій и аристократій чужих. Що народови тому не вдалося досягнути и здійстнити свого ідеалу, то се сталося задля положення географічного краю, котрий раз, був на дорозі, куда переходили кочові азийські народи, а друге, мусів бути в тім самім часі предметом лакомих жадоб великих держав східної Європи.

Така головна причина всіх неудач політичних України.

Україна тепер поділена між Австро-Угорщиною и Россією. Она підвержена богато чужородним аристократіям. Але еі маси народні заховують традиції своєї єдності народної і вздихають все за своєю независимостю соціальною, сли вже не політичною.

Народність русько-українська представляє в истинуочій хвили цікаве и рідке зъявіще. Еі людність складається з найменче 17 миліонів хліборобів, до котрих прилучує ся ще мале число учених, сумлінних патріотів и народолюбців. Той стан дає особливий характер літературі, тепер забороненій рядом российським.

Найбільший скарб літературний України в ії народній устній поезії. На ню складають ся переклади, пісні, оповідання, приповідки, переховувані в памяті селян. Ту народ український не стоїть низше жадного народу в Європі; єго поезія лірична одна з найзначимінших, як з настрою так и многоти утворів. Поезія єпічна України а перед усім еі поезія історична не найде суперників, хіба в літературах сербській, ішпанській та новогрецькій.

Від дружин аж до найновійших пригод, таких як революція угорської шляхти (1848), революція шляхти польської (1863), знесене панщини в Галичині (1848), визволене крестьян в России

(1861), всі тії головні хвилі исторії краю відбивають ся в поезії українській.*

От як думає про поезію народню України німецький поет Боденштедт. "В ні котрім краю, каже він, дерево народної поезії не видало плодів так добрих; нігде дух народу не чує ся в цілій своїй ясності живій, як в піснях народу українського. Зрушуюча туга, сполучена з чуттями дійсно людськими, заповнює пісню, котру співає козак, в своїм краю вигнанець! Єго пісні любовні знаменує чуткість, котрій товаришить мужеська сила. Они визначують ся як делікатнотю так и чистотою. Мусить ся признати, що той, хто може співати такі пісні і в них любуватись, не може находити ся на низькім ступені розвитку духового. Про оригінальність ідей, пісні народні України, що до форми, ріжнять ся мало від творів ліричних країв західно європейських. Ту видко пановане жінки и, в загалі, исторія України характеризує ся многими знаменами, належачими до лицарського світа з середнього віку."

Не менче займаючио здаєть ся нам гадка д. Буслаєва, професора московського, про нашу поезію епічну.

"Поезія малоруська наді все богата в пісні историчні або думи, котрі припадають на XVI и XVII столітє. Они з поколінь в покоління переховують пам'ять боротьби козаків против Турків, Татарів и Поляків. Они оспівують діла лицарські козаків лицарів и іх гетьманів."** Під тим зглядом поезія українська являється головним доповненем поезії великоруської, богато убожшої в перекази историчні. Дума українська дає нам понятє о високім ступені, якого могла доступити фантазія народу, розвитого и піднесеного своїм историчним житєм." (To значить свободою, котру видерли давно Великій Русі князі московські!)

Проф. А. Рамбо, в своїй "Russie epique" дав піznати француузькому світови деякі епічні и историчні поеми, співані

*) Не рахуючи давніх збірників, ми задержимось хвильку над виданнями тілько з послідніх 20 літ. Вистане згадати про чотири величезні томи пісень, зібраних на Україні австро-угорській, и упорядкованих професором Головацьким; три томи пісень з України подніпрянської, видані д. Чубинським; один том Рудченка, котрий між інчим видав два томи народних оповідань; навпослі один том оповідань и переказів, виданий Драгомановим. Пісні историчні видавали и обяснювали дд. Максимович, Костомарів, Куліш, Антонович и Драгоманов. Всі ті видання творять разом ціліну 10.000 сторін.

**) Професор московський не згадує про пісні, котрі оплакують зруйноване Січи, загарбане єї земель "генералами московськими" и закріпощене селян як Россією так и Польщою, котрі пісня народна порівнюює з "чорними хмарами".

селянами українськими. Що до повістей прозаїчних, то ось що о них думає той самий автор:

"З тих повістей и простих оповідань, повідає д. Рамбо, ліпше ще, як зі співів епічних, можна собі представити характер малоруський, того духа, раз веселого и злосливого, як повість о попі и попаді, то знов понурого, як історія о умерци, страстного для виборювання справедливості и свободи від панів, привязаного до давних забобонів, як до памяти о давних богатирях, духа, що пускає в розгін свою уяву, запалюється охотно виспіджувати Жар-птицю або Прекрасну Настасю, що відбиває в своїй нескінченій ріжнородності фантазію задумчиву Німеччини, дотепну живість народів полуденних, мелянхолію гумористичну Велико Русів и про то всю, задержує свою власну оригінальність. Дійстно, Мала Русь ріжнить ся и від Росії и Німеччини, и Угрів и полуденних Славян, зазичується у всіх и віддає по свому всю то, що зазичить." (*Review Politique et Littéraire. "La Petite Russie. Traditions, récits, œuvres d'art populaires."*)

Історик "літератур славянських" д. Talvi и критик "Athenaeum" и "Saturday Review" виповідається майже тими самими словами. (Athenaeum, 1875, N. 2444; Saturday Review, 1875. June 5.)

Розглянувшись в авторах славянських, можна би зібрати цілий том подібних цитатів. Щоб кінчати, ми дамо ще слово д. Бєлінському, писателеви московському, славному закладчикови поважної літературної критики в Россії.

В своїй розвідці о "Слові о полку Игоря" Бєлінський говорить тими словами:

"Слово о полку Игоря показує в спосіб добре виразний своє полуденне походжене. Приємні форми єго язика пригадують теперішне наріче Малої Руси. Але що найбільше промовляє в хосен українського походження Слова, то спосіб життя-бутя народу, котрий там описується ся. Є щось солодкого, честного и людського в поспільніх відносинах діячів в поемі. Всю каже вам думати про Русь полуденну, де находитися дійстнощось так людського и так благородного в життю родиннім, де відносини полів опирають ся на привязаню, де жінка має свої права. То дійстне противенство того, що діється ся в північній Россії. Відносини родинні ту відзначають ся грубостю; жінка зведена до стану домашного звіряті; любови нема в подружю. Порівняйте спосіб життя селян Мало-Россиян з способом життя міщан, купців, а по части и других верств Московщини, а ви пересвідчите ся, як ми, що Слово о полку Игоря полуденного походження.

"Барви поезії и складу, прикмета лицарської відваги, яку там добавчуємо, всю зближує Слово о полку Игоря до пісень козацьких Мало-Россії... Мало-Россія творила організм

політичний, де кождий жив житем громадським (*de la vie commune*) в ній розвивався як на вольнім воздуху. Одиниці дуже добре знали справи своєї вітчини і брали їх до серця. Поезія народна України відбивала вірно жите историчне краю. Кілько то поезії в тій поезії! (Былинский, Собр. Соч. IV, 89, 236.)

Поезія народня такої стійності, мусила видати без сумніву літературу знамениту; коли ж стало ся інакше, то пішло з обставин політичних, котрі не давали Україні уладити собі організацію народну вільну и независиму. Однакож, при всіх історичних перешкодах, література українська дала нам богато многоважних памятників.

Література в східній Європі родить ся з появленем християнства, а оно було введене до Києва аж при кінці X. віку. Письмо святе, давно уперед переведене на мову болгарську, впровадили проповідники. Перша книга, знана в Києві, була написана в язиці народови чужім, хоть посвяченім з тим, яким він говорив. Той язик церковний стояв на заваді уживанню народної бесіди в літературі. Тимчасом від XI. стол. в Києві, а відтак и в інших землях, передовсім у Владімірі на Волині, в Галичи, Чернігові появляють ся Літописи. Слова и форми народного язика починають проглядати крізь язик церковний; релігійна догматична повість часто перервана оповіданнями воїнними, бесідами, розмовами, народними оповіданнями, приповідками, згряшенем повістей епічних, навіть стихами. Така передовсім волинсько-галицька літопись; она свідчить о якім такім знатю класичнім. Видко, що автор знову Гомера.

Московський професор д. Солов'єв висловлює таку гадку о літописях української Русі: "Оповідане полуденного літописця ріжнить ся від новгородської літописи богатством дрібниць, мальовничим складом, живостю, артистичним характером, можна навіть вповісти. Волинська літопись визначується над всі поетичною формою. В ній мусить ся видіти вплив полуденної природи, вдачу полуденного народу. А звернувшись до літописця з Суздаля (першого осередка країни, котра пізніше стала Московщиною), то він сухий, и не може загладити тої хиби силою народної бесіди новгородської; він розволікає, а не має характеру артистичного, властивого літературі полуденній.") Дух філософічний літописей показує такі самі ріжнici. В північних літописах (Суздалська, Владімірська, Московська) видко відпечатку релігійного містичизму, тимчасом в літописях Київських и Галицьких являється живий дух народний. Літописи полуденні становуть богато частіше в обороні справ народних а ніж князівських.

*) История России. Т. III. 151.

Тії літописи, ріжні твори літератури релігійної и моралистів з XI — XII віків, наконець Слово о полку Игоря*) бувають загально уважані як безпосередні попередники исторії и літератури держави царської, Карамзинів, Пушкіних и інших. В тім добачне влінє идеї рядового централізму на наукові висліди. Но тому коло пятнадцять літ проф. Буслаєв доказав нестійність всіх понять унітаричних исторії літератури старої Русі.

Була б отже льогіка, шукати початку велико-руської літератури в містах північної Росії, колись свободних, а передовсім в літературі республик Новгорода и Пскова. Що до Літописи Нестора. Слова о Полку Игоря итд. итд., ті твори були безпосередньо плодами місцевого життя міст старої України. Ті твори чинять отже початок української літератури и мали тільки посереднє влінє на північну Росію.

Характер літописей полуденної Русі, теє, що ми знаємо про истиновані школ в Київі и на Волині, якийсь ступень образовання князівського, бо ж деякі князі знали більше заграницьких язиків, навіть латину и греку, іх бібліотека, іх часті взаємини з чужожемцями, — все то дає нам право виповісти, що Русь тогдішня, передовсім Русь полуденна не стояла в нічім в роботах культурних по заду країв західно-европейських. Тає Русь не мала нічого спільногого з Московчиною з XV. и XVI. віків, після котрої звичайно судить ся всіх інших Русів.

Не знаючі исторії Московщини, не могли б собі навіть справедливо представити ходу цивілізації на сході Європи. Аж до XVIII. ст. Москва була дійстно майже в варварськім стані; наука там завелась аж около доби Петра Великого, під прямим впливом ряду. А хибно було би думати, що так само було у всіх Русях, а надівсе в західній и полуденній Русі.

Розвитку цивілізації в Білій Русі и Україні не перервали напади татарські ані цивілізацію не накидали власти; товариство цивілізувало ся само з себе, з свогогласного почину.

Татари нашли в Москві цивілізацію ледва в зароді, и Москва двигала іх ярмо довше ціле столітє ніж інчі Русі. Коли, за протекцією Ханів, вона почала вершити над рештою князівствами північними, Москва розвалила республіки Новгорода и Пскова, пригнітаючи тим самим ударом культуру велико-руську з XV в.**)

*) Є французький перевід тої поеми. Гл. критику д. Рамбо "La Russie épique".

**) Є добірна праця д. Бусаєва, котрою той моск. проф., опираючись на творах вел.-р., літер. з XIV. и XV. вв., дуже ясно показує "варварство и противнародну політику Москви и справедливу ненависть всіх старих великоруських міст, Новгорода, Пскова, Твери, итд. против того полу-татарського станиця."

Цілком інакше діялось на Україні и наслідки були також цілком інакші. Збурене Київ мусило, розуміється, зробити коротку застою в поступі цивілізації української; але традиції давної цивілізації були надто сильні, щоби могли загинути. Від XV стол. поступ літературний починає різко показуватись як в Україні так и в Білій Русі. Той поступ ставав ся що-раз більше значний, передовсім по організації в тім краю (в XVI. стол.) магістратів и цехів ремісничих, подібних до цехів в Німеччині и інчих краях європейських.

Міста Львів, Луцьк, Острог, Київ показують в XVI. ст. всі признаки "Відродин" європейських; думки реформації там заходять за пропагандистами Кальвінізму и Социніанізму. Між членами корпорацій міщанських подибується люде, знаючі латину и греку: шляхта видає "опікунів науки". З одного боку творяться релігійні братства, а з другого боку повстають школи и друкарні. Друкуються книги церковні а побіч них спотерігаються в XVI. ст. переклади "Біблії" на язык зовсім народний*).

Підручники славяно-руської граматики и исторії лагодяться для шкіл. Ученики укладають стихи, дають представлення містерий, помішані з комичними інтермеццями, — зароди, котрі більшають до правдивих штук театральних.

Рух літературний приємної розміри правдиво поважні.

Європа присилає нам богато новель, легенд, байок; вони перевідаються и захланно читаються.

Боротьба против унії католицької (1595) та бунти козацькі додають літературі ще більше житя и страсти. Спори релігійні, не обмежаючи ся виключно на питання, котрі тілько релігії дотикають, переходят и до питань політичних, народних и суспільних, питань сучасних.

Стихотворство політичного и соціального характеру и устна поезія к о б з а р і в (народні рапсоди) оспівують побіди козаків. Релігійна драма перетворюється під впливом подій, и напослідок з'являє драмою чисто політичною, котрої головний діяч Богдан Хмельницький. Літописи и Памятники козацькі дополучаються до тої цілої нової літератури. Сполученими змаганнями ремісників, попів и козаків братська київська школа перетворюється в Академію, а доокіл неї групуються другорядні школи по ріжких містах. 1658 р. заключено угоду с Польщою, щоби заложити в Україні два вільні універзитети и запоручити свободу науки, друку, гімназий, колльєгий...

*) Евангеліє, зладжене в Пересопниці (1556 — 1561) подає цікавий примір таких проб.

інституції, котрі з тяжка відповідають понятю, яке публика європейська звикла мати о козаках.

В XVII стол. Україна стала зрищем безконечних війн, котрі вела Московщина, Польща и Турция. В подібних обставинах проекти з 1658 р. не могли, розуміється, виконатись. А прецінь вже існувавші школи не повпадали. Ба що навіть, вони розвивалися.

Діти козаків, ремісників и попів ишли на науку в школи західної Європи давно уперед того, нім Петро Вел. взяв гадку висилати туда москалів.

В січі запорожській були козаки, вміючі по латинськи. Вони пускалися в дороги за границю и знали надівсе Венецію, навіть Францію и Голяндію.

Московщина, кинена в рух духовий при кінци XVII ст. найбільше через Петра Великого, дістала своїх перших вчителів зі шкіл українських. Цар-Реформатор обложився ученими з Руси полуценної и аж до 1754 р. в єго державі не було епископа московського роду*).

Коли учені з Руси полуценної покидали тим чином свою землю, іх література мусіла, розуміється, клонитися до упадку. Централізація держави, котрої Україна тоді починає бути частиною, добила в XVIII стол. всі місцеві інституції и то спровадило насильне винародовлене самої полуценної Руси.

Ми виділи, як Україна стратила автономію в XVII. стол; в тій самій добі царський ряд наказав перевести на московське права Українські. При кінци того століття ряд заборонив народного язика у висших школах а на початку XIX. стол. з настановленем в Петербурзі міністерства публичної освіти, язик малоруський вигнано навіть з початкових шкіл.

Взявши під свій заряд краєві справи, ряд майже не дбав за них. Проекту послідного гетьмана малоруського, Разумовського, котрий в 1760 р. гадав заложити універзитет на Україні, не виконано. Універзитет в Харкові започаткований аж 1804., в Київі аж 1833., в Одесі 1865. а тимчасом в московській Русі ряд заложив універзитет в Москві 1755, в Петербурзі 1819. а в Казани 1804 р.

*) Помінімо цитати бібліографічні, котрих би було дуже богато. Зазначімо тільки, що дві третини писем, котрі офіційні исторії літератури перед Петром Великим приписують Росії, належить до літератури української. Половину того всіого, що понаписувано за царствовання Петра Великого в новім языці, зближаючім ся до говору московського, уложили Українці поселившіся в Московщині.

Зазначімо відтак, що богато літературних діл Мало-руських знишили католики в XVII и XVIII ст.. та що богато літописей козацьких поминено мовччи офіційною исторією руської літератури.

От такі то причини упадку освіти и літератури на Україні та винародовлення висших краєвих верств.

Однако, під впливом ідей реалізму, демократизму и націонализму XIX. в. Україна почала свою літературну віднову. Боязка и дилетантна в перших своїх поступах українська література приймає знов наконець свій характер и то разом політичний и соціальний.

Котляревський, Гоголь-батько, Гулак-Артемовський, Квітка и другі створюють в перших трох десятках нашого століття нову поезію, нову літературу, новий театр, а то в мові малоруській народній, зрозумілій найпослідніому селянинові*).

В тій самій добі, Ходаковський, Цертелев, Максимович, Срезневський, Лукашевич, Бодянський и інчи зачинають видавати збірники народної устної літератури и тим чином знов привертують честь студіям язика народу українського.

Короткі начерки истории української, з котрих перші видання з'явились при кінці XVIII. стол., стають точкою виходу роботам историка Бантиша-Каменського, котрий, около 1826 р., показав світови свою историю України, написану, правда, в офіційльнім державнім язиці. По 1840 р. професор Бодянський зачав оригінальне видавництво ко за цьких літописей.

Від 1836 р. той рух літературний дає вже видимі наслідки. Стало видко, що у професорів и учених харківських будиться думка конечної народної віднови України, як не політичної то найменче літературної.

Професори Метлинський и Костомарів, найголовніші представники того руху. Оба вони вишивали и громадили памятники народної літератури та ладили оригінальні поезіи и переклади класичних західних поезій на малоруську мову. Костомарів до того написав дві драми историчні.

Сатири на висші верстви в краю, котрі відчужувалися простого народного житя; сатири на солдатів, державних урядників, на Москалів; пісеньки, де малюється наївна любов селянина, посвячене люду, чутя релігійні, терпіння сиріт и робітників; — такі були в загалі предмети, котрі найрадше писателі и поети малоруські обробляли. Тепер дополучаються ще до того згадки про

*)Література українська робила сильне навіть вліяні на літературу московську як реакція против псевдо-класицизмови московському та против цілій царсько-двірській літературі. Пізніше, она була підставою тому великому реформаторови российської літератури. Г о г о л е в и - с и н о в и , котрий, хоть малороссиянин, писав в язиці московськім. Малоруські повісті писані тим дуже талантливим чоловіком були першим оказом роману з народних звичаїв и заснували реальну школу в Россії.

рицарство удальство давніх козаків, про страчену свободу та про боротьби против... Турків и Поляків.

При кінці третього десятка сего століття, всі ті думки, всі ті предмети розвив Шевченко, найбільший поет України*).

Тарас Шевченко (1809-1861) син люду, в цілім значінню того слова. Більше, як хто, він заслугує на титул народного поета. Він уродивсь невольником дідича з київської губернії. Сирота по батьку и матери від дитинячих літ витерпів богато мук по вандрівках, на котрі пустився, щоби виобразуватись и научитись малярства. Будущий поет мусів перебути всі лиха. Він був послугачом одного богача-дідича, котрий якось раз постановив вислати го до Петербурга, надіючись, що "послугач" зможе му своїм талантом приносити значні доходи.

Прибувши до Петербурга, Шевченко познакомився зі своїми земляками, учениками Академії штук красних, був представлений славному малярови, Брюловови, котрий, с помочю поета Жуковського, подав Шевченкови спосіб "в и к у п и т и с я" з неволі за суму 2.500 рублів.

Зараз опісля Шевченко, укінчивши науки в Академії, видає 1840 р. перший том поезій українських під наголовком "Кобзар."

В єго "Причинній", "Тополі" описується нещаслива аревна любов молодої дівчини; єго "Катерина" будить плють в читаючім, росказуючи єму, як офіцер московський допче ногами посвячену любов дівчини-українки; єго "Наймичка" аптеозує посвящене матери, котра мусить підкинути свого сина, але ціле жите служить за наймичку в тій родині, котра еі сина підняла; єго "Перебенда" говорить нам о нещастях, які творить для людей недостача братства; "Гетьман Гамалія" розказує нам боротьби Козаків с Турками, котрі забирали Українців та заневолювали; "Гетьманова Тарасова ніч", "Гайдамаки" розповідають боротьбу, піддержувану селянами против своїх утисників, Поляків; наконець йде ціла маса поезій ліричних, з котрих кожда, то сльоза сточена на звалишах рідної землі українскої, покиненої на деспотизм панів як своїх так и чужих, то зітхнене з груди народолюбця, оплакуючого марноту минулих боротьб, то поклик до деспотів и панів, щоби вони навернулись и получилися з народом. Такий зміст перших видань "Кобзаря."

*)Німецька публіка може ся того дізнати з брошури д. Обріста "Taras Grigoriewitsch Schewtschenko, ein Kleinrussischer Dichter" (Czernowitz, 1870).

Французи, цікаві на відомість о тім поеті найдуть її в добірній статі д. Дюрана (Revue des Deux Mondes, 1876). Тає статя зладжена при нагоді появи повного видання творів Шевченка, в Празі. (Кобзарь. Прага. Грегр. 1875-1876).

Коло 1845 р. поет, ставши вже на завсігди славним, осів у Київі, де познакомився з професором руської історії Костомаровим и молодим етнографом Кулішем. Нема сумніву, що псет мусів повліяти на тих двох учених своєю любовю до люду, своєю невмолямою ненавистю до неволі, в якій тогді ще жили єго питомі братя и сестри.

Костомарів туряв в тій порі о реставрації України по думкам, котрі характеризують рух всеславянський: Чехів, Сербів, Иллірийців и інчих. Він відкрив ті думки Шевченкови.

Костомарів и Шевченко постановили утворити в Київі тайне товариство всеславянське під назвою: "К и р и л о - м е т о д і - є в с ь к е б р а т с т в о".

Яка була ціль, програма того товариства?

Робити задля освіти українського селянина, задля єго освободи з неволі. Робити задля сполучення всіх Славян в одну величезну федерацію.

Але теє всеславянське сполучене, зрозуміне в Київі, ні крихти не подобало до проектів Москалів, котрих загально в Європі мають за одиноких представників руського всеславянства (панславізму).

Костомарів и Шевченко не допускали зовсім в свою програму цілої византійської нетерпимості в річах релігійних, ані верховодства одного народу над всіми інчими — коли тимчасом оба ті поняття, рівно несправедливі, увійшли в замисли всіх московських всеславянців.

Всеславянство українське ціле висказав Шевченко в своїй поемі "Гус", присвяченій всеславянцеви чехови Шафарикови.

Поет український виголошує такі бажання:

"Щоб усі Славяне стали добрими братами!

"Щоб вони стали синами сонця правди и Єретиками, "Оttакими, як констанцький Єретик великий!"

"Щоб вони тим подарували мир мирови и славу во віki!

Зрівняйте тую поезію з апотеозою д. Хомякова до орла московського, котрий покликаний давати "своїми громами права цілому світови", то ви порозумієте цілу ріжницю між всеславянством київським а московським.

У Шевченка ніяк не було гадки ставити державу Николая на голову сполучених славян. В своїх поемах "Кавказ" и "Сон" він засуджував тую заборчу політику, котра пожирає народи, він засуджував політичний деспотизм и адміністративний сервілізм, котрий робить народи німими.

"Од Молдаванина до Фінна

На всіх язиках все мовчить"
каже поет!

Неможна краще схарактеризувать царство Николая.

Шевченко мав велику ненависть найпаче до привілій панів и всякого суспільного заневолення. Тая невмоляма ненависть поета виражена в цілій серії поезій. В язиці, нагадуючім язик біблійних пророків, наш поет предвіщає панам месть божу и людську.

Шевченко и єго приятелі були релігійні, та іх релігія не мала ні трохи тої правовірності и ніби побожності византійської; було то радше християнство a la Ляменне (Lamennais).

В "Неофітах" Шевченко ославує славу перших християн, котрі сильно опирались римському деспотизму. Єго поезії "С в я т і Ц а р і" (Давид, Владімір и т. д.) показують протестантський лібералізм; а поема "Марія" то історичний нарис житя "Пресвятої Діви", представлений з точки люцького погляду.

Приятелі Шевченка не могли ухибнути переслідувань. 1847 р. зробив на них донос студент, син офіцера тайної поліції. Потому, один з приятелів Костомарова д. Юзефович, помічник куратора, київського округа, видав в руки поліції єго розвідку о славянській федерації.

Шевченко, Костомарів, Куліш и декотрі інчі зістали вигнані в губернії віддалені від Києва.

Наш поет мусів більше терпти ніж єго други; єго засудили на салдацьку службу в батальоні, стоячім на берегах аральського моря и окремим розпоряджінєм заказано поетови писати и рисувати.

По дев'ятьох літах того невиносимого вигнання Шевченко, в тім самім часі й Костомарів, дістали амністію, 1857 р.

Доба 1857-1862 р. була доба лібералізму, котрим теперішній цар заповів своє царствоване. Прихильники обнови України хіснували с того, щоби упорядкувати свою працю. В тій добі появляються твори українських поетів; д. Куліш порається коло нових видань народних авторів; наконець появився місячник "Основа". Прозябають нові таланти, між котрими пані Маркевичка (Марко Вовчок) бере перше місце. Її оповідання дишуть горячою любовю до селян. Публика российська приняла їх впрочім дуже прихильно и мож вповісти, що на передудні висвободи селян теє діло п. Маркевички грало ролю "Дядька Томи".

В серії монографій Костомарів оповідає найцікавіші епізоди з історії України XVI и XVII. стол. Решта роботи той историк посвятив історії народній народностей руських и т. д. Костомарів доказав вязи, які истннують між исторією південної Русі а історією міст и країн вільних старої Руси перед створенем московського централізму.

Всі українські народолюбці молоді й старі, кидають ся до роботи, збирають пісні и слова народні, починають роботи над словарем. Та на сей раз вони перейшли границі літературної

забавки. Тепер, народна школа, наукові і людові книжки, головний предмет заходу Українофілів. Куліш и Шевченко оба ладять по однім букварі (1858-1860.) Р. 1859. молодіж київська, харківська, полтавська, чернігівська и інших міст, заводить школи недільні, безплатні для робітників: на нещасті, тая робота не довго тривала, бо ряд позамикав всі такі недільні школи вже 1862 р. у всій Росії.

Підбужені Костомаровим єго товариші роблять складки на видавництво цілого ряду наукових книжок, з котрих кілька з'явилось в Петербурзі и Київі 1862 р. Перевід Євангелия, вийшовший з під цензури Академії наук мав незабавки пійти під прасу.

То була доба освободи крестьян и приготови до інших реформ. Доба політичного и суспільного руху, породженого в российськім обществі новими потребами. Доба польського руху, — доба непевності для ряду.

Українська молодіж займалась всіма тими політичними, суспільними и національними питаннями. Молоді люди, належні до шляхти, осідають по селях, живуть між мужиками и беруть си до серця іх скарги на надужитя властителів и державних урядників, котрі старали ся, що сили-можности уменчати и так нужденні куснички землі, що ряд призначував для освобождених селян.

На правій березі Дніпра народні и демократичні бажання України ударились против польських патріотів, котрі хотіли відродити Польщу в границях, які той край мав 1772 р.

Польські и российські пани ("властителі") наростили крику на "хлопоманію українську", котра хотіла, як они говорили, відновити часи Богдана Хмельницького. Доктринери московської централізації видали війну українському сепаратизму.

Агітациі п. Каткова, редактора **Московських Відомостей**, єго безнастанні доноси обудили ряд: 1861-1862 р. деяких молодих людей, найбільше учителів, вигнано в oddalenі губерні.

В 1863 р. ряд заказав друкувати по малоруськи книги и релігійні, книги науково популярні; заказав вживати мови української в початкових школах! Зараз відтак Синод заборонив "людового говору" проповідникам церковним. Цензура ставала що раз острійша, навіть до праць наукових и до всього, що тикає питань етнографічних. Три четверти українських проектів розбились в России.

Русь австрійська давала Українцям поле до діла, тим радше, що в Галичині проявився рух.

Ми сказали, що в Австро-Угорщині є над три міліони Українців або

Русинів (Ruthènes), іменно в Галичині. Ту, через цілі два поспідні століття церковні школи переховали традицію південно-руської літератури а в 30-их роках зачалися відродини під впливом російської літератури. 1848 р., щоби спарапіжувати рух польський, австрійський ряд позволив Русинам утворити політичну партію, цілком народну, котра, річ ясна, розвилася, дякувати конституції, обвіщеній 1861 р. Появились дневники руські урядові и независимі, позакладались політичні и літературні товариства. В тій самій порі перейшли початкові школи в руки руського духовенства; нарід дістав право закладати свої гімназії; на львівському універзитеті отворено кілька катедр в руськім языці. Конституція проголосила урядове рівностоянє всіх народностей, між інчими и народності руської.

Але ряд австрійський почав незабавом робити реакцію. Без сумніву, конституція октроювала вже дещо Русинам, и іх права дістали обезпеку. Центральний ряд побачив, що мусить мати зглядь на Русинів, щоби переважувати польський вплив. З другого боку, ряд боявсь прихильності Русинів до Росії и мара всеславянства силувала го опирати ся на Поляках. В тім фальшивим положеню австрійський ряд почав політику гайданки, раз в хосен Русинів, другий раз Поляків и іх верховодства.

Тая політика богато начинила лиха и одним и другим; она спинила правильний розвій житя краини, замешканої двома народностями. В 1867 р. після вислову одного міністра "віденський ряд посвятів Русинів Полякам", ставляючи іх під зависимість польської адміністрації. Надівсе невдоволені Русини з утису, якого допускаєть ся польська Рада (школьна) на краєвих школах.

Та про все теє, в тих поспідних роках, Русинам, австрійським Українцям, повело ся прийти до деяких важних набутків: в Галичині появляється 10 періодичних часописів руських, є одна повна гімназія з професорами-Русинами и чотири катедри на універзитеті. Чотири літературні товариства видають шкільні підручники и велике число інших книжок. Між виданнями в руській мові є богато, о котрих годить ся згадати, на примір: праці историчні д. Петрушевича и проф. Шараневича, проф. Ом. Огоновського, праці статистичні д. Навроцького, поезії и оповідання д. Фед'ковича, Франка, Павлика¹⁵. Часописьма галицькі мають вже співробітників з поміж писателів российської України. Правда, що виданням в руськім языці ще богато нестає, та вже на всякий случай, вимінки відроди української літератури є

¹⁵⁾ Фед'кович, Франко и Павлик селянського роду, як Шевченко.

Галичині обезпечені и кадри відновників ростуть безупинно¹⁶. Декотрі нові поети и писателі Українці российські, зачали свій писательський завід в Галичині в ту нещасливу пору, як печати українській наложили каганець у Росії. Перше місце межи тими писателями належить ся д. Нечуєви, повістярви.

Від 1863 р. українські писателі в Росії не могли нічого інчого вже робити, як видавати стари документи и етнографічні матеріали. Россійський ряд мусів сам брати в опіку деякі з них праць, бо єму потрібно було наукових доказів, щоби довести марноту польських претенсій на Україну. И ось для чого российський ряд, гнетучи бажання українців-автономістів, настановив вже 1843 р. археологічну комісію в Київі. Таа комісія видала зід 1861 р. більше, ніж 10 томів документів до історії козаків українських від XVI. по XVIII. вік. (Під редакцією зразу проф. Іванішева, відтак проф. Антоновича).

Виданнями етнольгічними зразу займали ся поодинокі люде: про збірники Пісень и Оповідань вже була згадка; Приповідки видав Маркович; Музику народню Лисенко и Рубець; Орнаментику пані Косачєва¹⁷.

Потому Товариство географічне скт.-петербурське виспало етнографічно-статистичну експедицію на Україну на правому березі Дніпра; праці тої експедиції, упорядковані д. Чубинським, складаються ся з 7 великих томів, з котрих 5 вже з'явилось (1872 — 1877). 1873 р. ряд потвердив запожене одної секції згаданого товариства в Київі. Тій секції удало ся оголосити печатю три томи своїх робіт (1874—1876). Всі ті видання збудили увагу учених российських и заграницьких а зъезд археольгічний в Київі 1874 р. умів оцінити їх ще ліпше. В справозданях, оголошених тим зъездом, надибають ся між інчими витяги з Євангелия пересопницького, уложені д. Житецьким, автором діла: "Історичний очерк малороссийського звукословія", увінчаного Академією скт.-петербурською (1876.), и взорці народної орнаментики, упорядкованої д. Волковим.

Впрочім англійський критик Историчних пісень у країнських, виданих професорами Антоновичом и Драгомановим, добре обзначені з теперішнім станом Росії, так повідає: "Let us trust that neither local jealousy nor

¹⁶) Того не мож вповісти о угорській Україні, де народний рух ледво почався та де поліція сконфіскувала 1877 р. в Мункачи у одного руського вчителя З бірник народних українських оповідань, упорядкований Драгомановим, а навіть діла Пушкіна, Тургенєва и т. д., як діла панслявістичні и нігілістичні!!

¹⁷) Гляди Рамбо, La Russie épique и єго статю в Revue Politique et Litteraire, 1876, число 26. la Petite Russie.

official narrowness will impede the compleat fulfilment of an undertaking which sought to be regarded as a meet subject for national pride."

Боязнь англійського критика усправедливилася. Цензура змягчила свою остроту тільки на короткий речинець (1873—1876) и пропустила по-при етнографічні київські видання деякі оповідання и романы в язиці українськім, також науково-популярні книжки и одно дільце релігійне. А як потрібні були публиці такі видання в українській мові, то показується з того, що іх число в Київі, зрівнане з российськими виданнями, підростло з 4% (в 187²/₃) на 23% (в 187⁴/₅). Нараз, царський указ, который ми повторили, положив конець тому зростови. А прецінь, поспідні видання, заборонені цензурою, були зовсім невинні; то були, на приклад, — "Дітські пісні" и "розважання": "про землю та небо", "про сили земні", "про холеру": "про козаків та турків" и т. д. Видання українські не могли бути небезпечні, тим більше, що цензура российська була сурова навіть на пануючу літературу; она палила такі книги, як "Природна історія соторіння" Гекеля, "Левітант" Гоббза (Hobbes) и проскрибувала Вольтера (его "Essai sur les moeurs"), Древера, Леккі и др. По провінції, тая цензура воювала ще суровійше, як у столицях.

Тяжко витолкувати, з яких мотивів цар видав свій указ. — Декотрі нагадують книжки на українській мові, видані в замислі соціалістичної пропаганди. Але тая пропаганда ширить ся тепер на всіх мовах. Зрештою, соціалістичні книжки на українській мові не видаються Россиі, але в Австрої і Швайцарії і їх число, по указі, з кождим днем більшіє. Той указ знищив видавництво в Росії книжок на мові українській, котрі були цілком нешкідні; ось чому-то той указ подвійно дурний и показує, аж як далеко може зайти деспотизм, попиханий національним централізмом. Може бути, він також плід інтриги декотрих доносчиків та завзятих адміністраторів. Тає поспідня догадка здається нам дуже підставною, бо указ оперєєся на справозданню комісії, постановленої під час пробування царя в Київі, в осени 1875 р., як раз тогди, коли цар казав зложити з посади одного професора універзитетського, который занимався виключно етнографічними студіями свого краю и в тім самім часі оголосив кілька критичних уваг до чинності міністра народної освіти, графа Дм. Толстого. Той, олюченний за свою самолюбу, пімстився на професорови и зробивши на него донос цареви, зістав іменованій членом комісії української літератури. Царська комісія складала ся: з шефа жандармерії и тайної поліції, генерала Потапова, міністра внутренніх діл, колись шефа жандармів, генерала Тімашева, міністра публичної освіти, гр. Толстого, и тайного советника

Юзефовича, що зрадив д. Костомарова. Комісия, зложена з таких лиць, предкладає цареви розвязати київську географічну секцію и вигнати з України, з забороною мешкати у столицях, двох членів тої секції Драгоманова и Чубинського. Так то и вона уложила той указ.

Склад тої комісії и осередки, предложені нею, можуть дати понятє о юридичнім положеню літератури в России.

Ступінь моральности письменників в тім kraю обяснить ся отсим фактом: В хвилі, про котру йде бесіда, як в 1863 р., доносчики з літератів и учених попереду вже накликають міри, приняті рядом.

Тим разом доноси виходили від Кіевлянина, редактованого проф. В. Шульгіном, за субсидією міністра публичної освіти; від Голоса, в котрого редакції бере уділ п. проф. Більбасов и кілька єго товаришів, будущих борців российської націонал-ліберальної партії; від Русского Вестника в Москві, видаваного професорами Катковим и Любимовим; від київського професора Гогоцького, від голови київського славянського комітету, Рігельмана и інчих. Доносчики могли свободно порати ся з своїм реміслом, бо честні газетчики уперто мовчали.

Такі то наслідки впливу, який має стан політичний в России на письменників та учених. Такий то стан праси в России! Та ми вже більш не вернемось до тої річи. Будуть, без сумніву, на конгресі представники пануючої літератури в России; и вони ліпше нас, знати будуть вповісти, в якім положеню вона находит ся.

Ми вернемо ся до указу, що проскриував полуценно-русську літературу.

Ряд забив пропаганду відомостей людських між народними масами. Послідними роками розкинено десятки тисячів українських видань. В 1874-76. три чверти тих видань були посвящені на популяризацію науки. Всі приятели пропаганди наукової и демократичної літератури мають обовязок протестувати против учинку, який сповнив всероссийський ряд.

Але конгрес парижський має одну спеціальнійшу ціль: ціль заобезпечити літературну роботу и поліпшити стан літератів.

Непотрібно доказувати, що заборона літератури української ударила погубно на літератів українських.

Тому то ми уважали потрібним подати реферат конгресови и представити єму историчний нарис проскрибованої указом царським літератури.

Всьо, що людська праця могла б сотворити в українськім язиці, проскрибовано на будуще в європейській державі!

Письменники полуденної Руси мають вибирати: або замовкнути або мусіти покидати рідну землю и ити під терпимі влади чужих рядів, або конечно находити спосіб, пересилати потайно свої рукописи за границю и мочи за те відпокутувати вигнанем. Бо всякий, що приносить з собою книжку печатану по малоруськи, маючий у себе малоруську книжку, хочби се було й Євангеліє, підпадає такій самій небезпечі.

Ряд вже відобрав посади кільком учителям, бо поліція знайшла у них наукні діла, розбираючі питання з української літератури и давніше дозволені рядовою цензурою. Члени конгресу легко собі представлять стан літератури, писателів и читачів в Руси полуденній.

Дневний порядок конгресу припускає приймати резолюції и проекти в ціли полічлення теперішнього стану літератури и літератів ріжних країв. Ми не маємо претенсії предкладати резолюцію. Ми хочемо тілько показати широкому світови ту ю страшну несправедливість, котрої ми жертвами в Росії, и ми певні, що конгрес не остане рівнодушним на наші упімненя и найде якийсь спосіб прийти нам на поміч.

В Женеві, 1. червня 1878

Михайло Драгоманов

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА І М. ПАВЛИКА

Вельмишановні Добродії!

У 1878 році один з нас мав честь подати на міжнародний літературний конгрес, що засідав тоді в Парижі, записку у формі брошури під заголовком: "Українська література, вигнана російським урядом. Записка, подана Паризькому літературному конгресові від Михайла Драгоманова".

Ця записка стисло викладала літературний рух серед слов'янської нації, українців, званих також в Австро-Угорщині русинами, а в Росії малоросами, і вказувала літературному світові на існування наказу, виданого в 1876 році цензорам у Росії, що майже в цілості виганяв письменство мовою, якою в цій імперії розмовляє населення сімнадцятьох мільйонів людей.

Ось цей наказ: [далі подано текст Емського указу].

Було б зайве наполягати на несправедливості такого наказу і на шкоді, якої він завдає народній освіті та інтересам людей, які обрали собі за фах українські видання в Росії. Ця заборона суперечить також інтересам літераторів в державі, у столиці якої відбуваються засідання теперішнього конгресу, тому що українська, чи то русинська, нація напічє 3 500 00 своїх представників у Австро-Угорщині (в Галичині і Буковині, у Східній Угорщині), а наказ 1876 року замикає російську границю для русинських видань Австро-Угорщини, хоч і який невинний був би зміст останніх.

Ми вважаємо своїм обов'язком цим повідомленням пригадати представникам літературного світу всіх цивілізованих націй, що вищезгаданий наказ надалі лишається в силі.

Редактори українського огляду *Громада*
М. Драгоманов, з Росії
М. Павлик, з Австрії

Женева, 15 вересня 1881 року

